

Benedictus de Spinoza (1632-1677)

prof. dr. P.M.L. Steenbakkens
Bewerkt door drs. H. Simissen

Inhoudsopgave

1	Typering en chronologie.....	2
2	Het raadsel Spinoza.....	3
3	Van scholastiek naar moderne wijsbegeerte.....	4
4	De methode van Descartes.....	4
5	Spinoza's werken.....	5
6	'Benedictus' – gezegend en verguisd.....	8
7	Besluit.....	8
	Zelftoets.....	9
	Uitwerking van de opgaven.....	10
	Uitwerking van de zelftoets.....	10
	Aanbevolen literatuur.....	11
	Bijlage: Tekstfragmenten <i>Theologisch-politiek traktaat</i>	12

Studeeraanwijzingen

Deze cursus bestaat uit een leertekst met opgaven. Aan het einde van de cursus is een zelftoets opgenomen waarin u kunt nagaan of u de leerstof beheerst. De uitwerkingen van de opgaven en de zelftoets zijn achteraan in dit document opgenomen.

1 Typering en chronologie

1592 De eerste Portugese joden vestigen zich in Amsterdam. In de jaren tot de eeuwwisseling groeit de joodse gemeenschap snel aan, doordat velen vluchten voor de Spaanse Inquisitie. Onder hen bevindt zich Michaël de Spinoza (ook wel: d’Espinoza, Despinosa en andere spellingen).

1632 Baruch de Spinoza wordt op 24 november in Amsterdam geboren, uit het huwelijk van Michaël de Spinoza met Hanna Debora de Spinoza. Zijn roepnaam luidt Bento, hetgeen de Portugese vertaling is van zijn officiële Hebreeuwse naam Baruch – ‘de gezegende’.

1654 Michaël de Spinoza sterft. Bento en zijn jongere broer Gabriël zetten de zaak van hun vader voort. Naast zijn koopmansactiviteiten doet Bento veel aan zelfstudie. Hij raakt bevriend met vrijdenkende christelijke kooplieden. Zijn kritische opvattingen wekken het ongenoegen en de afkeuring op van de geestelijke leiders van de joodse gemeenschap.

1656 Spinoza wordt op 27 juli met een banvloek uit de synagoge gestoten. Door de ban is het alle joden – inclusief zijn familie en zakenrelaties – verboden enig contact met hem te hebben. Hiermee is een eind gekomen aan zijn koopmanscarrière. Na deze dramatische breuk met het jodendom voert Spinoza de Latijnse vertaling van Bento/Baruch als voornaam: Benedictus. Hij raakt verbonden aan de Latijnse school van Franciscus van den Enden, alwaar hij zich verder bekwaamt in het Latijn en in de filosofie. In de jaren die volgen werkt Spinoza aan verschillende geschriften, onder andere de *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelvs welstand*. Ook leert hij lenzen slijpen.

1661-3 Spinoza woont in Rijnsburg, in het huis dat heden ten dage nog als Spinoza-museum is ingericht. Daar slijpt hij lenzen voor microscopen en telescopen. Hij begint aan zijn grote werk *Ethica ordine geometrico demonstrata* (Ethiek, op meetkundige wijze uiteengezet). Dit werk voltooit hij in 1675, maar het verschijnt pas na zijn dood in 1677.

1663 Spinoza publiceert *Renati des Cartes Principia philosophiae/Cogitata metaphysica* (Beginselen van de filosofie van René Descartes/Metafysische gedachten). Hij behandelt hierin niet expliciet zijn eigen opvattingen: het is een weergave van de *Principia philosophiae* van Descartes en van enkele ideeën van andere filosofen. In dit jaar verhuist Spinoza naar Voorburg.

± 1670 Spinoza verhuist naar Den Haag, de stad waar hij tot zijn dood zal blijven wonen.

1670 Spinoza’s *Tractatus theologico-politicus* wordt anoniem gepubliceerd.

1672 Het rampjaar: de Republiek wordt aangevallen door Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen. Het bewind der Staatsgezinden valt, Willem III wordt stadhouder. De gebroeders De Witt worden op 20 augustus vermoord, hetgeen Spinoza met afgrijzen vervult.

1673 Spinoza krijgt een hoogleraarspost aangeboden in Heidelberg, maar weigert die.

1674 De *Tractatus theologico-politicus* wordt, als zijnde godslasterlijk en zielverdervend, door het Hof van Holland tot verboden boek verklaard.

1675 De *Ethica* is gereed. Spinoza reist naar Amsterdam om het boek te laten drukken. Het werk, waarvan reeds afschriften hebben gecirculeerd, is echter al zo berucht, dat publicatie zeker tot uiterst vijandige reacties zou leiden. Spinoza besluit het manuscript weer op te bergen.

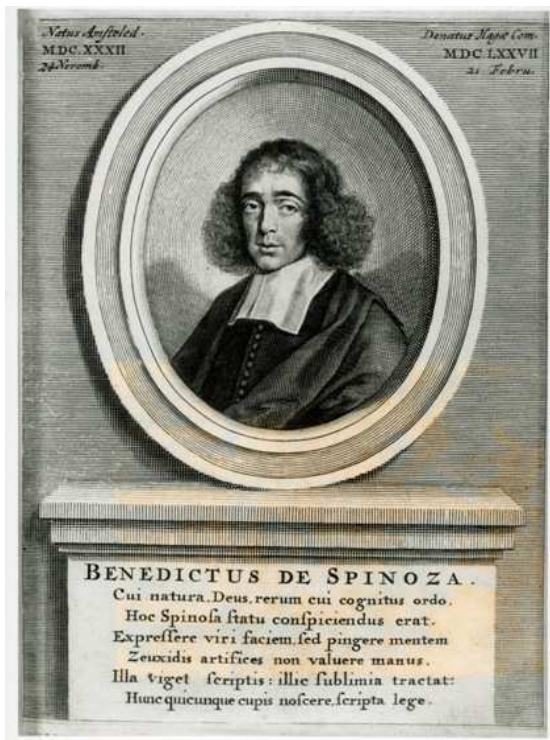
1677 Spinoza sterft op 21 februari aan tuberculose, in het huis aan de Paviljoensgracht in Den Haag waarin tegenwoordig een Spinoza-studiezaal is gevestigd. In november verschijnen, door toedoen van zijn vrienden, zijn *Opera posthuma* (Nagelaten geschriften). Ze omvatten: 1. de *Ethica*; 2. de onvoltooid gebleven *Tractatus politicus* (Politieke verhandeling); 3. het onvoltooid jeugdwerk *Tractatus de intellectus emendatione* 4. Brieven van en aan Spinoza; 5. het *Compendium grammatices linguae Hebraeae* (Beknopte Hebreeuwse grammatica), eveneens onvoltooid.

1678 De Staten van Holland verbieden de *Opera posthuma* als ‘prophaen, Atheistisch ende blasphemant’ (ontheiligend, goddeloos en godslasterlijk).

Bovenstaand overzicht is niet als leerstof bedoeld, maar als hulpmiddel. Lees het enkele keren aandachtig door, en raadpleeg het regelmatig bij het bestuderen van de nu volgende stof.

2 Het raadsel Spinoza

Hoe kan iemand een goddeloze leer verkondigen en toch zo deugdzaam leven? Voor Spinoza's tijdgenoten (en nog lange tijd daarna) is dat een raadsel geweest. En inderdaad: als hun beoordeling van zijn leer en zijn leven juist is, dan hebben we hier met een nogal zeldzaam fenomeen te maken. Voorbeelden te over immers van het omgekeerde: geestelijke leidlieden (theologen, filosofen, politici) die deugdzaamheid leren en zelf niet leven volgens de norm die zij anderen voorhouden. Maar een wijsgeer die de hele bestaande moraal en religie verwerpt (want zo hebben veel van zijn tijdgenoten dat gezien) en wiens levenswandel niettemin onberispelijk is – dat lijkt iets onbestaanbaars.

Afbeelding 1 Spinoza, uit: *Opera posthuma*, 1677. Universiteitsbibliotheek Groningen.

Hoe kijken wij tegenwoordig tegen de figuur van Spinoza aan? Dat hij een integer, bescheiden en beminnelijk mens moet zijn geweest, staat wel vast. Alle biografische bronnen, van zowel voor- als tegenstanders, stemmen in hun karakterschildering op dit punt overeen. Als wij nu de verbazing van zijn tijdgenoten niet meer delen, zal dat dus te maken hebben met een veranderde waardering van zijn leer. Betekent dit, dat Spinoza naar huidige maatstaven helemaal geen goddeloze opvattingen verkondigde? Die vraag laat zich niet eenvoudig beantwoorden; alles draait daarbij om de invulling van het begrip 'God'. Daarmee raken we meteen al aan het centrale bestanddeel van Spinoza's wijsbegeerte. Dit filosofische godsbegrip (zie paragraaf 3) verschilt inderdaad fundamenteel van dat van het christendom en andere openbaringsgodsdiensten – dat hebben de bestrijders van Spinoza goed gezien. Maar wat is daar verkeerd aan?

Onze veranderde waardering van Spinoza is het gevolg van een lang historisch proces. Hugo de Groot (1583-1645) schreef (in *De iure belli ac pacis*) dat atheïsme politiek gevaarlijk was omdat het geen goddelijke straf of beloning in het hiernamaals in het vooruitzicht stelde. Hij bracht daarmee een gedachte onder woorden die toen algemeen was en nog lang heeft standgehouden. Als er geen God of hiernamaals bestaat, is alles goorloofd – zo stelde Fjodor Dostojevski (1821-1881) ruim een eeuw geleden nog, in *De gebroeders Karamazov*. In de eenentwintigste eeuw is de band tussen moraal en (christelijke) religie niet langer vanzelfsprekend. Atheïsme en hoge morele normen kunnen voor ons zeer wel samengaan. Ook weten we nu, beter nog dan onze

voorouders, dat het tegenovergestelde – gruweldaden met een godsdienstige motivatie of rechtvaardiging – mogelijk is.

Baruch (alias Bento, alias Benedictus) de Spinoza heeft al op jeugdige leeftijd, als hij onderricht ontvangt in de Tora en de Talmud (de joodse Bijbel en Bijbelcommentaren), uitgesproken opvattingen over Bijbelinterpretatie en filosofie. Dit brengt hem uiteindelijk in conflict met de joodse leer. Spinoza gaat dit conflict niet uit de weg: als hem wordt gevraagd zijn opvattingen voor zich te houden (hij hoeft ze dus niet af te zweren), weigert hij. Daarmee roept de jonge filosoof de uiterste consequentie over zich af: verbanning uit de synagoge en daarmee uit de joodse gemeenschap. Hij lijkt dit eerder als een bevrijding dan als een verbanning te hebben ondergaan: hij begint onverdrotten aan wat hij als zijn levenstaak moet hebben gezien, namelijk het ontwikkelen en uitdragen van zijn wijsbegeerte.

Om zich geheel aan die taak te kunnen wijden, leidt Spinoza een betrekkelijk rustig bestaan. Zijn levenswijze heeft steeds tot de verbeelding gesproken. Het blijft intrigerend dat deze filosoof, die al tijdens zijn leven tot ver buiten de grenzen beroemd en berucht werd, een tamelijk teruggetrokken bestaan leidde, wars van roem en carrièrezucht.

OPGAVE 1

Welke paradox wordt in paragraaf 2 beschreven?

3 Van scholastiek naar moderne wijsbegeerte

Tot ver in de zeventiende eeuw is de filosofie aan de universiteiten in wezen nog middeleeuws: men bedrijft wijsbegeerte op scholastieke wijze. Met de scholastiek wordt niet zozeer een stroming aangeduid als wel een bepaalde stijl van filosoferen, die vanaf de twaalfde eeuw in heel Europa dominant is en die zeer uiteenlopende stromingen omvat. Kenmerkend voor de scholastiek is allereerst de innige verbondenheid van theologie en filosofie, en voorts – in samenhang daarmee – de methode die wordt gevolgd. In die methode staat het lezen, commentariëren en in openbare discussies bespreken van gezaghebbende teksten centraal. Zoals het woord ‘scholastiek’ al aangeeft, gebeurt dit speciaal met het oog op het onderwijs aan scholen en universiteiten. Inzet van de scholastieke methode is dan ook niet zozeer het ontwikkelen van nieuwe wijsgerige en wetenschappelijke inzichten, als wel het verduidelijken en overdragen van reeds bestaande opvattingen. Het kader voor die opvattingen wordt gevormd door het geloof. De waarheden van het geloof zijn door God geopenbaard en vormen het onderwerp van de theologie; de waarheden die het verstand ontdekt (en die volgens deze opvatting niet met de geloofswaarheden in strijd kunnen zijn) het onderwerp van de filosofie. De taak van de filosofie is door Anselmus van Canterbury (1033-1109), de vader van de scholastiek, daarom wel aangeduid met de formule *fides quaerens intellectum* – geloof dat op zoek is naar begrip.

In de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw vinden ingrijpende veranderingen plaats op alle terreinen: wetenschappelijke, technische en geografische ontdekkingen, reformatie en godsdienstoorlogen, politieke en economische omwentelingen. Dit alles roept ook in de filosofie nieuwe vragen op. De scholastiek, met haar sterke nadruk op overgeleverd gezag, is in die periode echter nog oppermachtig aan de universiteiten. Dat geldt zeker voor de oude universiteiten in de landen die rooms-katholiek waren; maar ook in de protestantse Republiek, met haar jonge universiteiten, blijft de scholastiek in verschillende vormen invloed uitoefenen. Het ter discussie stellen van de traditionele opvattingen wordt niet op prijs gesteld, zeker niet als daarbij theologische kwesties in het geding zijn.

OPGAVE 2

Wat drukt de formule *fides quaerens intellectum* uit?

4 De methode van Descartes

Het denken van Spinoza had niet tot ontwikkeling kunnen komen als niet daaraan voorafgaand Descartes een ommekeer in de filosofie had bewerkstelligd. René Descartes (1596-1650), de Franse wijsgeer die een groot deel van zijn leven in de Republiek der Verenigde Nederlanden heeft doorgebracht, wordt beschouwd als grondlegger van de moderne filosofie. Nu was het er Descartes zeker niet om begonnen het gezag van de

theologen te betwisten. Zijn interesse gold vooral de wiskunde en de wetenschappen, maar ook daar – zo had de veroordeling van Galileo Galilei (1564-1642) hem geleerd – kon men licht met de kerk in conflict komen. Dat heeft Descartes steeds gepoogd te vermijden, door een scheiding te maken tussen theologie en filosofie. Maar juist dat bracht hem op gespannen voet met de scholastiek, waarin die twee disciplines nauw met elkaar verweven zijn.

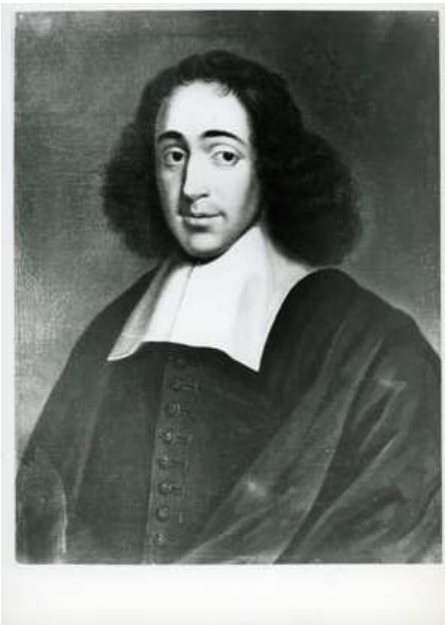
De grote vernieuwing die Descartes in de filosofie heeft bewerkstelligd, is het inzicht dat verdere wetenschappelijke vooruitgang afhankelijk is van een waarlijk betrouwbare methode. In zijn *Discours de la méthode* (1637) pleit hij voor een principiële, methodische twijfel aan alles waarvan de juistheid niet onweerlegbaar kan worden aangetoond. Slechts zo kan het hele gebouw van de menselijke kennis op een solide, onbetwifelbaar fundament worden heropgebouwd. Aan dit ideaal is duidelijk de invloed af te lezen van de modelwetenschap van die tijd: de wiskunde, die immers ook door middel van strikte bewijsvoering stapsgewijze wordt ontwikkeld vanuit enkele vaststaande beginselen. In een dergelijk programma is uiteraard geen plaats meer voor autoriteiten uit het verleden en traditie, de pijlers waarop de scholastiek berustte. Het cartesianisme ontmoette felle tegenstand, maar de invloed ervan was al snel zeer groot, vooral in de Republiek. Ofschoon Descartes wel beschouwd geen gedetailleerde voorschriften voor de juiste methode had gegeven, straalden zijn werken een aanstekelijke onderzoekingsdrift uit. Zij gaven een impuls tot filosoferen die zich in het midden van de zeventiende eeuw volop deed voelen.

OPGAVE 3

Waarom spreekt men bij Descartes van ‘methodische twijfel’?

5 Spinoza’s werken

Het vroegst bekende geschrift van Spinoza is een ‘Verhandeling over de verbetering van het verstand’ (*Tractatus de intellectus emendatione*). Het werk is onaf en Spinoza heeft het zelf nooit gepubliceerd. De theorie van de menselijke kennis, zoals die hierin wordt uiteengezet, heeft hij omgewerkt en later in de *Ethica* opgenomen. Na zijn dood in 1677 is de *Tractatus de intellectus emendatione* door zijn vrienden gevonden en als onderdeel van de *Opera posthuma* uitgegeven.

Afbeelding 2 Benedictus de Spinoza (1632-1677). Letterkundig Museum, Den Haag.

Een samenvatting van Spinoza’s filosofische ideeën zoals hij die tot ongeveer 1661 had ontwikkeld, treffen we aan in een ander ongepubliceerd werk, dat ons slechts in een Nederlandse vertaling is overgeleverd: de *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelvs welstand*. Veel van wat hierin behandeld wordt, is nog aan Descartes ontleend; zo bijvoorbeeld de theorie van de menselijke hartstochten, waarover Spinoza later in de *Ethica* een

zeer oorspronkelijke eigen visie zal ontvouwen. Desondanks toont het grondplan van deze tekst, de driedeling God-mens-geluk ('welstand'), al Spinoza's eigen benadering.

Het eerste boek dat Spinoza daadwerkelijk laat verschijnen (en tevens het enige waarin zijn naam openlijk op de titelpagina staat), is een bewerking van twee delen uit een (vierdelig) werk van Descartes, namelijk diens *Principia philosophiae*. Spinoza is zich ervan bewust dat zijn eigen opvattingen hem in de problemen zouden kunnen brengen als hij ze openlijk verkondigt. Met het propageren van cartesiaanse gedachten loopt men blijkbaar op dat moment al geen risico meer.

Al vroeg heeft Spinoza het zeer ambitieuze plan opgevat zijn gehele filosofie op meetkundige wijze vorm te geven, dat wil zeggen: opgesplitst in definities, axioma's, stellingen en bewijzen. Hiermee begint hij eind 1661; vijftien jaar later is het project voltooid. De naam die hij tenslotte aan deze meetkundig opgestelde verhandeling geeft, is *Ethica*; 'zedenleer' of 'gedragsleer'. In dit werk staat, evenals in de *Korte verhandeling* de vraag centraal hoe de mens zich moet gedragen om op grond van inzicht in de natuur de weg tot het geluk te vinden.

De meetkundige omwerking van de stof behoort tot de hoogstandjes in de geschiedenis van de filosofie. Immers, niets mag hierin een plaats hebben dat niet uit het voorgaande kan worden afgeleid; alles moet worden opgebouwd vanuit enkele definities en axioma's; er mag geen enkele losse draad overblijven. In de filosofie van Spinoza ligt deze vormkeuze voor de hand. Hij gaat uit van de volstreekte gedetermineerdheid van de hele natuur. Vanuit die visie moet het ook mogelijk zijn de samenhang van alle dingen in een strikt methodisch betoog onder woorden te brengen. Het model van een dergelijk betoog wordt geleverd door de wiskunde en dan speciaal de meetkunde, zoals die in de derde eeuw voor onze jaartelling haar klassieke vorm had gekregen in de *Elementa geometrica* van Euclides (ca. 300 v.Chr.).

OPGAVE 4

Leg uit wat wordt bedoeld met de formule *ordine geometrico demonstrata* ('op meetkundige wijze uiteengezet') in de ondertitel van de *Ethica*.

Uitgangspunt van Spinoza's filosofie is de volledige identiteit van God en de natuur: God is *immanent*, en niet (zoals in de joods-christelijke traditie) *transcendent*, dat wil zeggen een wezen dat zich buiten de wereld bevindt.

Dit godsbegrip formuleert Spinoza in wijsgerige termen aldus: er bestaat maar één *substantie*. Alle afzonderlijke, eindige dingen maken deel uit van die ene, oneindige substantie; zij zijn *modificaties* (ook wel bestaanswijzen genoemd) van de substantie. De oneindigheid en alomvattendheid van de substantie houdt in dat deze oneindig veel eigenschappen ofwel *attributen* heeft. De beperkte menselijke kennis van God ziet slechts twee van zijn oneindig vele attributen: uitgebreidheid en denken (in hedendaagse termen: materie en geest). Door dit in elkaar schuiven van een wijsgerige terminologie (natuur, substantie, modificaties, attributen) en de centrale theologische categorie God veranderen al deze begrippen revolutionair van karakter. Dat blijkt ook uit de consequenties die Spinoza uit dit wijsgerig godsbegrip trekt.

Alles geschiedt volgens de onwrikbare bepaaldheid van de natuurwetten, die niet anders zijn dan Gods wetten. De mensen – modificaties van de ene goddelijke substantie, bestaande uit een lichaam (uitgebreidheid) en geest (denken) – nemen zoals alle dingen hun eigen plaats in de natuur in. Dat is niet, zoals ze zelf denken, een bijzondere plaats: de natuur is niet geschapen omwille van de mensen, de mensen zijn niet geschapen naar Gods beeld en gelijkenis. De hele scheppingsgedachte is voor Spinoza absurd, omdat die immers alleen zin heeft voor zover men onderscheid maakt tussen God en de natuur. Als God niet buiten – en dus ook niet vóór – de natuur kan bestaan, kan hij deze ook niet scheppen.

Dat het de mensen zoveel moeite kost tot een zuiver inzicht in deze zaken te geraken, wijt Spinoza aan de aard van de mens. We beschikken in principe wel over een instrument om dingen te begrijpen, namelijk de rede, maar het juiste gebruik hiervan wordt ernstig bemoeilijkt door de werking van de verbeelding en de emoties. Aan deze storende factoren ontspruit onder meer het bijgeloof – een term die bij Spinoza niet alleen geloof in spoken en magie aanduidt, maar ook de gangbare godsdiensten. Ook die belemmeren immers, met hun transcendente God en de speciale plaats die zij de mens in de schepping toekennen, het inzicht in de ware

verhoudingen. Het bijzondere is nu dat Spinoza al deze op het oog negatieve factoren – verbeelding, emoties, bijgeloof – niet veroordeelt of verwerpt. Nee, omdat ze voortvloeien uit de specifieke aard van de mens en de plaats die deze inneemt in de totale ordening van de natuur, zijn ze als alle andere dingen in de natuur noodzakelijk en dus ook niet goed of slecht. Wel is het zo dat de enige mogelijkheid tot menselijk geluk is gelegen in het verder ontwikkelen van de rede, het vermogen tot begrip. Een toenemende kennis van de natuurwetten en van onze plaats in de natuur als geheel zal ons in staat stellen onze mogelijkheden optimaal te gebruiken en ons bij onze beperkingen neer te leggen. Spinoza spreekt van ‘de allerhoogste voldoening en gemoedsrust’ die voortkomen uit het bewustzijn dat alles ‘geschiedt door de kracht van een hoogst volmaakte zijnde en volgens zijn onveranderlijk besluit.’ Dit samenvallen van inzicht en geluk heet bij Spinoza de ‘verstandelijke liefde tot God’, *amor intellectualis Dei*. Omdat deze vorm van liefde echter moeilijk te bereiken is en zeker niet voor iedereen is weggelegd, zullen ook de verbeelding en de hartstochten altijd een belangrijke rol blijven spelen in onze pogingen gelukkig te worden – en dat moet ook wel, want ze maken deel uit van onze natuurlijke gesteldheid.

Afbeelding 3 Brieffragment van Spinoza. Universiteitsbibliotheek Groningen.

Uit de *Tractatus theologico-politicus* blijkt dat in Spinoza’s visie ook voor de godsdiensten nog wel plaats is – niet omdat ze ons enige ware kennis zouden verschaffen, maar omdat ze richtlijnen bevatten voor moreel gedrag. Wijze individuen hebben deze richtlijnen niet nodig, maar voor het functioneren van de maatschappij als geheel – die geen optelsom van wijze individuen is – is enigerlei vorm van godsdienst uiterst heilzaam. De Bijbel, de grondslag van jodendom en christendom, leert ons niets over de ware aard en eigenschappen van God (dat wil zeggen de natuur), en daar is hij ook niet voor bedoeld. Hij leert de mensen slechts gehoorzaamheid aan een moraal, of – zoals Spinoza het noemt – *pietas*, ‘vroomheid’. Daardoor is een deugdzaam leven ook weggelegd voor eenvoudige en ongeletterde lieden: zij leren vroomheid uit de Bijbelse verhalen, die op hun begripsvermogen zijn toegesneden (zie fragment 1). Met waarheid, ofwel kennis van de werkelijkheid, heeft dit niets te maken; dat is het terrein van de filosofie. De filosofie onderzoekt de aard en eigenschappen van de natuur (en dus van God). Filosofie heeft in die tijd dus een zeer ruime betekenis: ook de natuurwetenschap valt eronder.

Om zijn ongewone visie op de functie van de Bijbel te staven, ontwikkelt Spinoza in het *Theologisch-politiek traktaat* ook een radicaal nieuwe methode voor het lezen en interpreteren van dit traditionele heilige boek. Zijn methode is historiserend: Spinoza wil in de beoordeling van de Bijbelboeken rekening houden met hun ontstaansgeschiedenis en met hun functie in de oude Hebreeuwse samenleving. In dit opzicht staat Spinoza niet ver af van Hugo de Groot: voor geleerde christenen als De Groot dient ook de Bijbel te worden onderworpen aan de wetenschappelijke methoden zoals die sinds de renaissance voor het lezen en interpreteren van klassieke teksten waren ontwikkeld. Ook in een ander opzicht is er verwantschap tussen De Groot en Spinoza: beiden achten het belangrijker de Bijbel te gebruiken voor het opsporen van de

geloofspunten die alle christenen gemeenschappelijk hebben, dan voor het vinden van munitie voor godsdienstige ruzies. Zij geven elk ook een opsomming van die essentiële gemeenschappelijke geloofspunten. Omdat filosofie en theologie zich met verschillende zaken bezighouden, kunnen ze volgens Spinoza niet met elkaar in conflict komen. Het geloof leert gerechtigheid en liefde, de filosofie waarheid.

Een voorwaarde is dan echter wel dat er volstrekte vrijheid van denken en filosoferen bestaat, zonder censuur of dwang van de zijde van kerken of overheid (zie fragment 2). Dit is de kern van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*, waarin – volgens de lange ondertitel – 'wordt aangetoond dat men de vrijheid van filosoferen niet alleen kan toestaan met behoud van de vroomheid en van de vrede in de staat, maar dat men haar alleen samen met de vrede in de staat, ja zelfs samen met de vroomheid kan afschaffen'. De optimale staatsvorm is derhalve de democratie. De staatkundige aspecten van de democratie wil hij vervolgens systematisch behandelen in zijn laatste werk, de *Tractatus politicus*. Dit geschrift is onvoltooid gebleven; als Spinoza in 1677 sterft, is hij juist begonnen aan het elfde hoofdstuk ervan, dat de titel draagt: 'Over de democratie'.

We keren nog een keer terug naar de kwestie van de moraal. Als die in haar fundamentele vorm wordt geleerd door de godsdienst, wat heeft een filosofische *Ethica* daar dan nog aan toe te voegen? Aan de *inhoud* van de morele voorschriften verandert de filosofie in het geheel niets. Inhoudelijk heeft deze moraal twee bestanddelen: gerechtigheid en liefde jegens de naaste. Spinoza acht deze morele principes universeel, dat wil zeggen dat ze uit de aard van de mensen volgen en ook de kern uitmaken van de moraal die de Bijbel leert. Filosofie en theologie stemmen hier dus geheel overeen. Waar ze echter radicaal in verschillen, is de *fundering* van die moraal. De godsdienst leert gehoorzaamheid en doet dat door een geloof in een persoonlijke God die menselijk gedrag belooft of straft, nu en in het hiernamaals. De grond van het morele gedrag is hier dus de hoop op beloning en de angst voor straf en ligt daarmee buiten de moraal zelf. De filosofie daarentegen leidt tot deugdzaamheid op grond van een juist inzicht in de natuur en de plaats van de mensen daarin. Daarbij is de motivatie niet langer buiten de moraal gelegen: 'Geluk is niet de beloning van de deugd, maar de deugd zelf' – zo luidt de laatste stelling van de *Ethica*.

6 'Benedictus' – gezegend en verguisd

Nu kunnen we ons wellicht beter de reacties van Spinoza's tijdgenoten voorstellen. Weliswaar pleit Spinoza voor deugdzaamheid – en leeft hij daar zelf ook naar – maar de traditionele fundering ervan, het geloof in een persoonlijke, transcendente God en een leven na de dood waarin die deugd beloond zou moeten worden, werpt hij volledig omver. Veel van zijn tijdgenoten hebben dat ervaren als een doodsteek voor het geloof en de daarmee verbonden moraal. Spinoza is, volgens hen, in de kern toch een atheïst. Dat is ook wel de opvatting van latere vrijdenkers, die hem juist om zijn atheïsme bewonderen. In hun visie heeft Spinoza zich alleen nog van de traditionele (en verwarrende) term 'God' bediend, om door zijn tijdgenoten gehoord en begrepen te kunnen worden. Maar Spinoza heeft oprecht gemeend dat zijn interpretatie van de aard en eigenschappen van God juist was, en dat al hetgeen daarover in de Bijbel, de godsdienst en de gangbare filosofie was gezegd, slechts een wazige en onbeholpen poging was tot die ware aard door te dringen. Het zijn zeer fundamentele vragen, die in Spinoza's denken aan de orde worden gesteld. Dat zal ook wel de reden zijn dat hem in later eeuwen uitersten van verguizing en verering ten deel zijn gevallen.

7 Besluit

Er bestaan geen harde criteria om vast te stellen welke denkers tot de waarlijk groten in de geschiedenis van de wijsbegeerte behoren, maar in ieder geval is er één Nederlander voor wie in elk historisch overzicht een voorname plaats wordt ingeruimd: Spinoza. Het lot van filosofen van dit formaat is, dat ze als persoon verdwijnen achter hun werk. Een filosofie waaraan eenmaal het predikaat klassiek is verleend, gaat een eigen leven leiden en wordt in zekere zin het rechtmatig eigendom van de eeuwen erna. Wij lezen deze wijsgeren – hoe zouden we anders kunnen – vanuit het tijdsgewricht waarin wijzelf ons bevinden, met alle voor- en nadelen van dien: historische distantie biedt meer overzicht, maar minder herkenning.

Zelftoets

- 1 Welk argument van Spinoza voor democratie als beste staatsvorm wordt in de tekst vermeld?
- 2 Wat heeft de breuk met het jodendom voor Spinoza betekend?
- 3 Waarom vormt de *amor Dei intellectualis* (verstandelijke liefde tot God) het sluitstuk van Spinoza's *Ethica*?
- 4 Lees de *tekstfragmenten 1* en *2* uit de *Tractatus theologico-politicus* van Spinoza. Deze tekstfragmenten kunt u in de bijlage vinden. Wat bedoelt Spinoza in *tekstfragment 1* met 'bespiegelingen'? Heeft de Bijbel daarover iets te zeggen?

TERUGKOPPELING

Uitwerking van de opgaven

- 1 De schijnbare ongerijmdheid dat Spinoza (in de ogen van zijn tijdgenoten) een goddeloos filosoof was, hetgeen volgens hen noodzakelijk hetzelfde was als immoreel, en toch een moreel hoogstaand mens.
- 2 Met 'geloof dat op zoek is naar begrip' bedoelt Anselmus dat de geloofswaarheden gegeven zijn en dat de filosofie, in haar pogingen dingen te begrijpen, binnen die gegeven grenzen moest opereren.
- 3 Deze twijfel vormt de kern van de wetenschappelijke *methode* die Descartes voorstelt. Het is een vorm van twijfel die bij correcte toepassing niet tot onzekerheid maar juist tot zekerheid leidt.
- 4 De vormgeving van deze zedenleer is een getrouwe nabootsing van die van het klassieke handboek van de meetkunde, de *Elementa geometrica* van Euclides: in plaats van in een doorlopend verhaal wordt de stof gepresenteerd in definities, axioma's, stellingen en bewijzen.

Uitwerking van de zelftoets

- 1 Zijn argument is dat de vrijheid van filosoferen alleen in een democratie tot gelding kan komen.
- 2 De breuk met het jodendom heeft ingrijpende gevolgen gehad voor het verdere leven van Spinoza: hij kon niet langer als koopman werken en was voortaan van zijn familie en jeugdvrienden afgesneden. Hij kreeg evenwel daarmee ook de vrijheid zich op de ontwikkeling van zijn filosofie te storten en vele nieuwe contacten te leggen die daarvoor van belang konden zijn.
- 3 De *amor Dei intellectualis* is de liefde tot God (ofwel het geheel van de natuur, dus al wat bestaat) zoals die voortspuit uit de kennis die het menselijk verstand van de natuur heeft. In die liefde aanvaardt de filosoof ook de plaats die de mensen in de wereld innemen en kiest hij voor een deugdzaam leven op grond van inzicht, niet op grond van dwang van buitenaf. De gemoedsrust die dit besef teweegbrengt, vormt het ware geluk. Omdat het in de *Ethica* gaat om de weg naar menselijk geluk, vormt deze verstandelijke liefde tot God er het sluitstuk van.
- 4 Hij bedoelt daarmee de activiteiten van de filosofie, dus het vergaren van theoretische inzichten. De Bijbel heeft daaraan slechts zeer weinig bij te dragen, en het weinige dat hij daarover leert is zeer eenvoudig. Het komt neer op het inzicht dat de gehoorzaamheid jegens God niets anders is dan liefde jegens de naaste. Voor alle overige theoretische inzichten zijn we aangewezen op de filosofie.

Aanbevolen literatuur

De volgende informatiebronnen kunt u gebruiken indien u zich verder wilt verdiepen in de figuur Spinoza.

Uitgaven

- *De draagbare Spinoza*, samengesteld, ingeleid en vertaald uit het Latijn door Henri Krop en Wiep van Bunge (derde herziene druk, Amsterdam 2008). Goed geschikt als eerste kennismaking.
- *De uitgelezen Spinoza*, samengesteld, ingeleid en geannoteerd door Herman De Dijn; vertaald uit het Latijn door Nico van Suchtelen en F. Akkerman (Amsterdam en Tiel 1999). Goed geschikt als eerste kennismaking. In vergelijking met *De draagbare Spinoza* zijn de vertalingen wat minder eigentijds, maar de toelichtingen uitgebreider.
- Benedictus de Spinoza, *Theologisch-politiek traktaat*, uit het Latijn vertaald, ingeleid en van verklarende aantekeningen voorzien door F. Akkerman (Amsterdam 1997). Een van de hoofdwerken van Spinoza.
- Benedictus de Spinoza, *Ethica*, uit het Latijn vertaald en van verklarende aantekeningen voorzien door Nico van Suchtelen; Guido van Suchtelen (tweede herziene druk, Amsterdam 1985). Een van de hoofdwerken van Spinoza.
- Benedictus de Spinoza, *Korte geschriften*, bezorgd door F. Akkerman et al. (Amsterdam 1982).

Literatuur

- Miriam van Reijen, *Spinoza: de geest is gewillig, maar het vlees is sterk* (tweede druk, Kampen en Kapellen 2008). Een goede, hedendaagse inleiding op het werk van Spinoza.
- Steven Nadler, *Spinoza* (derde druk Amsterdam 2005). Wie persoon en werk van Spinoza wil leren kennen, kan niet om dit uitstekende boek heen!
- Roger Scruton, *Spinoza: a very short introduction* (Oxford 2002). Beknopte inleiding tot leven en werk van de Nederlandse filosoof (1632-1677).
- Roger Scruton, *Spinoza* (Londen 1988). Dit boek is in Nederlandse vertaling beschikbaar.

Websites

- <http://www.spinozahuis.nl/> (website van de vereniging Het Spinozahuis, met links naar sites over Spinoza).
- http://www.phil.uu.nl/~piet/Spinoza_overzicht.html (overzicht van leven en werken van Spinoza door Prof. P. Steenbakkers).
- <http://www.despinoza.nl/> (website met tal van interessante links, onder meer naar YouTube, met onder andere een film van een lezing door de biograaf van Spinoza, Steven Nadler).

Bijlage: Tekstfragmenten *Theologisch-politiek traktaat*

Van Spinoza zijn twee tekstfragmenten opgenomen (uit hoofdstuk 13 en 14) van zijn oorspronkelijke werk, *Theologisch-politiek traktaat*. In de gekozen tekstfragmenten treft u verwijzingen aan naar hoofdstukken. Deze verwijzingen, zijn met het oog op de volledigheid opgenomen en slaan terug op het genoemde boek van Spinoza. In deze tekstfragmenten treft u verder woorden aan die tussen vierkante teksthaken zijn geplaatst. Dit betreft dan een explicatie van de vertaler en is dus niet door Spinoza zelf geschreven.

Fragment 1

Aangetoond wordt dat de Schrift geen andere dan zeer eenvoudige dingen leert en niets anders beoogt dan gehoorzaamheid; dat zij over de goddelijke natuur niets anders leert dan wat de mensen door een vast plan van leven kunnen navolgen.

In hoofdstuk 2 van deze verhandeling hebben wij aangetoond dat de profeten alleen een bijzondere verbeeldingskracht hebben gehad, niet een bijzonder vermogen tot begrip, en dat God hun geen geheimen der filosofie, doch slechts zeer eenvoudige dingen heeft geopenbaard, waarbij hij zich heeft aangepast aan de meningen die zij al van te voren koesterden. Voorts hebben wij in hoofdstuk 5 duidelijk gemaakt dat de Schrift de dingen zo weergeeft en leert, dat ze door een ieder zeer gemakkelijk kunnen worden begrepen. De dingen worden in de Schrift namelijk niet op grond van axioma's en definities afgeleid en aaneengeschakeld, ze worden slechts simpelweg uitgesproken. Om ze aannemelijk te maken staft de Schrift het gezegde alleen met de ervaring, dat wil [in dit geval] zeggen met wonderen en geschiedenissen. Ook wordt alles verteld in een stijl en in zinnen, die het meest geschikt zijn indruk te maken op het gemoed van het gewone volk. Hiervoor kan men nazien wat wij in hoofdstuk 6 onder het derde punt hebben uiteengezet. Tenslotte hebben wij in hoofdstuk 7 duidelijk gemaakt dat de moeilijkheid om de Schrift te begrijpen alleen gelegen is in de taal, niet in de verhevenheid van de stof. Hierbij komt nog dat de profeten niet voor geleerden hebben gepredikt, maar voor alle Joden zonder uitzondering, en dat de apostelen de evangelische leer in de kerken, waar allen zonder onderscheid samenkwamen, plachten te onderrichten. Uit dit alles volgt dat de leer van de bijbel geen verheven bespiegelingen of filosofische zaken bevat, doch slechts zeer eenvoudige dingen, die ook door de allertraagste kunnen worden begrepen. Ik kan mij derhalve niet genoeg verbazen over de geestesgesteldheid van hen over wie wij boven spraken, die namelijk zo diepe mysteriën in de Schrift zien, dat ze in geen menselijke taal kunnen worden uitgelegd, en die vervolgens zoveel zaken van filosofische bespiegeling in de godsdienst hebben ingebracht, dat de kerk een academie en de godsdienst een wetenschap, of liever een twistgesprek lijkt. Maar wat verbaas ik mij, als mensen die pochen dat zij een bovennatuurlijk licht hebben, in kennis niet willen onderdoen voor filosofen, die niets dan het natuurlijke licht bezitten? Het zou mij pas echt verbazen als ze op het terrein van de zuivere bespiegeling iets nieuws te leren hadden, dat vroeger niet al overbekend is geweest bij de heidense filosofen (die zij overigens blind noemen).

Want als men nagaat wat voor mysteriën zij dan wel verborgen zien liggen in de Schrift, vindt men waarlijk niets anders dan de bedenksels van Aristoteles of Plato of een dergelijk iemand, bedenksels die vaak de eerste de beste leek gemakkelijker kan dromen dan dat de meest geletterde ze in de Schrift kan opsporen. Nu willen wij niet in absolute zin beweren dat de leer van de Schrift niets te maken heeft met datgene wat uitsluitend ligt op het terrein van de bespiegeling. In het vorige hoofdstuk hebben wij immers enkele dingen van dien aard aangevoerd als fundamenteel voor de Schrift. Ik wil alleen zeggen dat dergelijke dingen zeer gering in aantal en zeer eenvoudig zijn. Welke dat zijn en hoe ze bepaald moeten worden, heb ik besloten hier uiteen te zetten. Dit zal ons nu gemakkelijk vallen nu wij weten dat het niet de bedoeling van de Schrift is geweest wetenschappen te doceren. Wij komen hierdoor immers gemakkelijk tot het oordeel dat zij niet anders dan gehoorzaamheid van de mensen vergt, en dat zij alleen weerspannigheid veroordeelt, niet onwetendheid. Aangezien verder gehoorzaamheid jegens God alleen bestaat in liefde jegens de naaste (want wie zijn naaste liefheeft, namelijk met het doel God te gehoorzamen, die heeft, zoals Paulus zegt in de Brief aan de Romeinen 13:8, de wet vervuld), volgt hieruit dat in de Schrift geen andere wetenschap wordt aanbevolen dan die welke voor alle mensen noodzakelijk is om God volgens dit voorschrift te kunnen gehoorzamen en zonder welke de mensen noodzakelijkerwijs weerspannig zijn, of althans zonder de tucht der gehoorzaamheid; en verder dat alle andere bespiegelingen, die hierop niet rechtstreeks betrekking hebben, ongeacht of ze te maken hebben met

de kennis Gods of die van natuurlijke dingen, de Schrift niet raken en dus van de geopenbaarde godsdienst gescheiden gehouden moeten worden.

Hoewel een ieder, zoals gezegd, dit nu gemakkelijk kan inzien, wil ik toch, aangezien de gehele godsdienst hier in het geding is, de gehele zaak nog nauwkeuriger uiteenzetten en helderder in het licht stellen. Hiertoe is nodig dat wij vóór alles aantonen dat een verstandelijke of nauwkeurige kennis van God niet een gave is die alle gelovigen gemeen is, zoals de gehoorzaamheid. Vervolgens dat die kennis, die God door de profeten van allen zonder uitzondering gevraagd heeft, en die een ieder gehouden is te weten, geen andere is dan de kennis van zijn goddelijke rechtvaardigheid en liefde. Beide punten vallen gemakkelijk uit de Schrift te bewijzen.

Fragment 2

Nu rest mij tenslotte nog aan te tonen dat er tussen geloof of theologie en filosofie geen relatie of verwantschap is, hetgeen niemand nu nog kan ontkennen die het doel en de grondslag van deze twee vakken kent, die zeker hemelsbreed van elkaar verschillen. Het doel van de filosofie immers is niets dan de waarheid, van het geloof echter, zoals wij overvloedig hebben aangetoond, niets anders dan gehoorzaamheid en vroomheid. En verder zijn de grondslagen van de filosofie de algemeen aanvaarde begrippen, en die moeten enkel uit de natuur gehaald worden, maar van het geloof zijn het de geschiedenissen en de taal, die enkel uit de Schrift en de openbaring gehaald moeten worden, zoals wij in hoofdstuk 7 hebben aangetoond. Het geloof staat dus aan een ieder de opperste vrijheid om te filosoferen toe, zodat hij over alles kan denken wat hij maar wil zonder daarmee een misdaad te plegen; het veroordeelt slechts als ketters en scheurmakers diegenen die meningen leren die tot weerspanning, haat, twist en toorn aanzetten, en houdt omgekeerd slechts voor gelovigen degenen die tot gerechtigheid en liefde opwekken, naar de mate van hun mogelijkheden en redelijke krachten.

Bron: B. de Spinoza, *Theologisch-politiek traktaat*, uit het Latijn vertaald, ingeleid en van verklarende aantekeningen voorzien door F. Akkerman (Amsterdam 1997).